

SOBRE LA HISTÒRIA DE LA SOCIOLOGIA VALENCIANA

(MEITAT DEL S. XIX - GUERRA CIVIL)

FRANCESC J. HERNÁNDEZ I DOBON
DEPARTAMENT DE SOCIOLOGIA I ANTROPOLOGIA SOCIAL
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
<FRANCESC.J.HERNANDEZ@UV.ES>

Recepció: octubre 2014; acceptació: noviembre 2014

R E S U M

L'ARTICLE REPASSA LA HISTÒRIA DE LA SOCIOLOGIA AL PAÍS VALENCIÀ, DES DE LA MEITAT DEL SEGLE XIX FINS LA GUERRA CIVIL. DURANT AQUEST PERÍODE ES REALITZAREN QUATRE APROXIMACIONS A LA SOCIOLOGIA: L'APROXIMACIÓ JURÍDICA (AMB EDUARDO PÉREZ PUJOL I AUGUSTO VILLALONGA), L'APROXIMACIÓ RELIGIOSA (AMB ANTONIO VICENT), L'APROXIMACIÓ POLÍTICA (AMB UN SETMANARI SOCIOLÒGIC I ANTONIO LÓPEZ) I L'APROXIMACIÓ PEDAGÒGICA (AMB MARIA CARBONELL). L'ARTICLE PARLA TAMBÉ D'ANTONIO MARÍA FABIÉ I JOSÉ R. MEDINA ECHAVARRÍA.

PARAULES CLAU

HISTÒRIA DE LA SOCIOLOGIA; SOCIOLOGIA VALENCIANA; PÉREZ PUJOL;
EL CORSARIO; MEDINA ECHEVARRÍA; MARIA CARBONELL.

SOBRE LA HISTÒRIA DE LA SOCIOLOGIA VALENCIANA (MEITAT DEL S. XIX - GUERRA CIVIL)

L'existència de la sociologia al País Valencià està ben explicada després de la seua incorporació específica als estudis universitaris en la segona meitat del segle xx (Picó 1987). Abans, però, la sociologia tingué una existència diversa a terres valencianes, més bé poc estudiada. En aquest article aportem algunes anotacions sobre la sociologia valenciana entre la segona meitat del segle XIX i la Guerra Civil o sobre persones notables relacionades amb la sociologia que en aquest període tingueren relació amb el País Valencià. Tractarem successivament

d'allò que hem anomenat l'aproximació jurídica, la religiosa, la política i la pedagògica a la sociologia, val a dir, a la presència de referències a aquesta disciplina o la recerca en aquests àmbits. Naturalment, aquestes notes tenen la voluntat d'animar estudis de més abast.

1. L'APROXIMACIÓ JURÍDICA A LA SOCIOLOGIA

1.1. EL REMOT PRECEDENT DEL DIPUTAT IMPOSAT FABIÉ

L'hemeroteca digitalitzada per la Biblioteca Nacional arreplega un primer ús del mot «sociologia» en un article del periòdic *La Discusión*, datat en

octubre de 1857, però publicat el 21 de novembre. , on Antonio María Fabié y Escudero (1834-1899), en un article titulat «Instrucció Pública», feia una síntesi de les idees d'Auguste Comte, sense esmentar-lo (Fabié 1857). Fabié era un farmacèutic, que havia estudiat lleis a Sevilla. Sembla que fou influït pel seu professor José Cantero y Ramírez, el qual pretenia una certa renovació del panorama intel·lectual. Per això, Cantero s'havia orientat cap a un cert hegelianisme, que, com va establir Elías de Tejada, tenia poca fidelitat a la dialèctica de Hegel i era més bé un moviment de renovació de la filosofia del dret (Núñez 1999: 26). Com poc abans la «metafísica dels costums» de Kant, la «filosofia del dret» de Hegel eren filosofies pràctiques, que presentaven una abstracció de les relacions jurídiques i econòmiques de la societat, i que coincidiren en el temps amb el projecte de Comte d'establir una «física social». L'anomenada Escola de Sevilla va influir també en figures més conegudes com ara Pi y Margall o Emilio Castelar (Fraile 1972).

Precisament aquell any de 1857, Fabié marxà a Madrid per dedicar-se al periodisme. Com informa l'Arxiu del Congrés de Diputats, Fabié fou diputat per Asp durant el període legislatiu de 1863-64 i per Alcoi durant la legislatura 1864-65, encara que no podem suposar que tinguera un lligam particular amb el País Valencià, perquè també fou diputat per Badajoz i Sevilla, i ministre d'Ultramar el 1890.

Ni la paraula «sociologia» ni el mot «sociòleg» tingueren una gran extensió als llibres abans dels anys vuitanta del segle XIX. El Corpus Diacrònic de l'Espanyol (RAE) informa de l'ús del mot «sociologia» en l'obra *El Bandolerismo*, publicada en diversos volums en 1876-80, de Julián Zugasti y Sáenz, també sevillà i jurista, qui esmenta explícitament Comte (Zugasti 1983) i en la *Historia de los Heterodoxos Españoles* de Menéndez y Pelayo, que es refereix als també positivistes Alfred Fouillée i Herbert Spencer (Menéndez 1946-48, I, 26, i V, 28, respectivament). La paraula «sociòleg» fou emprada per Emilia Pardo Bazán en *La cuestión palpitante* (1882-1883). Tant sociòlegs, com criminalistes o moralistes, podrien aprofitar els ensenyaments de les novel·les de Zola (Pardo 1989: 151). De manera coetània, a les darreries del 1882

i principis del 1883, a l'Ateneu de Madrid hi hagué un debat sobre els «Fonaments de la sociologia» (els diaris *La Iberia* i *El Día* en donaren notícia de les sessions).

Així doncs, el mot «sociologia», quan va aparèixer a Espanya, no tingué un ús unívoc: tant es va referir al positivisme, com a altres corrents filosòfiques, tant es relacionà amb el dret com amb la qüestió social. No ha d'estranyar, per tant, que, llevat de l'efímera relació del diputat imposat Fabié amb el País Valencià, la primera gran aparició pública de la sociologia a casa nostra vinguera de la mà del dret i la preocupació per la qüestió social.

1.2. PÉREZ PUJOL I EL CONGRÉS SOCIOLÒGIC DE 1883

El 1883 se celebrà a València un Congrés Sociològic, impulsat per Eduardo Pérez Pujol (1830-1894), una persona en la que confluïren la preocupació jurídica i social, així com també l'interès per la història (Romeu, 1979). Pérez Pujol fou professor a les universitats de Santiago, Valladolid i València, a la qual arribà el 1858 i on fou rector el període 1869-73. Fou un exponent del reformisme krausista, un moviment liberal promotor d'una reforma pedagògica naturalista, que impulsà la fundació de la Institució Lliure d'Ensenyament. Era partidari també dels gremis i el cooperativisme.

El 1872, Pérez Pujol va realitzar l'informe *La cuestión social en Valencia*, editat per la Reial Societat d'Amics del País de València, i que pot considerar-se el primer estudi sociològic fet a casa nostra. L'informe es fonamenta en una sèrie de dades arrellegades per Pérez Pujol, com ara: els socis que tenia l'Associació Internacional de Treballadors a València, distribuïts per seccions laborals (1.570), la quantitat de pobres als quals donaven suport les Juntes de Beneficència parroquials (741), el nombre de membres de les confraries que prestaven auxili de viàtic i funeral (8.550), les germandats que també donaven suport en cas de malaltia o soterrament (879), els associats de les paròquies que proporcionaven viàtics (2.648), els socis de les societats d'auxili (2.254) i els de les societats cooperatives (798) (Pérez 1872: 136-143). Després de l'Informe va publicar *La sociología y la fórmula del derecho* (1875).

A les darreries de juliol de 1883, Pérez Pujol presidí (per votació) el Congrés Sociològic, que havia sigut convocat per l'Ateneu Obrer de la ciutat (per la qual cosa també se li anomenà Congrés Obrer). L'esdeveniment començà el 20 de juliol, al temps que la ciutat encetava la Fira de Juliol (*El globo*, 22/07/1883, p. 2), estaven guarnits els carrers, hi havia bous i circ d'estiu. També s'hi va inaugurar enmig d'aquelles jornades festives el tren València-Bunyol. Al Congrés participaren més de 250 persones. Va concloure el dia 24, amb una sèrie de resolucions, com ara la de Carmelo Navarro Reverter sobre l'ensenyament obligatori, gratuït, laic i integral. Pérez Pujol s'adreçà als participants per fer el resum final, palesant «la vastíssima erudició que posee en sociología» (*El globo*, 27/07/1883, pp. 3-4).

Dissortadament, després del Congrés, Pérez Pujol s'allunyà del estudi de la relació entre la socio-

logia i el dret i s'orientà a la relació d'aquesta disciplina amb la història. El Pla del ministre Gamazo de 1883 havia introduït l'assignatura d'història del dret a les facultats, i Pérez Pujol, que tenia la càtedra de dret civil, optà per aquesta nova matèria, amb nomenament de 1884 (Blasco 1996). Els darrers anys de la seua vida es dedicà al estudi de les formes jurídiques, socials i, fins i tot, artístiques del període visigòtic, el que va donar lloc a la seua obra en quatre volums *Historia de las instituciones sociales de la España goda*, publicada el 1896, dos anys després de la seua mort.

1.3. AUGUSTO VILLALONGA ALEMANY

En cert sentit, Augusto Villalonga va continuar el camí sociològic d'Eduardo Pérez Pujol. Després de formar-se als Jesuïtes de València, feu estudis de

IL·LUSTRACIÓ 1 FÈRETRE AMB LES DESPULLES D'EDUARDO PÉREZ PUJOL, 1894

Font: Fotografia de J. Lozano. Col·lecció Díaz Prósper.

dret. El 1895 es presentà a les oposicions a una càtedra d'història del dret de la Universitat d'Oviedo, on donava classes, en aquella època, *Clarín*. En el tribunal de l'oposició estava l'esmentat Menéndez y Pelayo. També hi va concórrer Elías Tormo, nascut a Albaida i vinculat, anys després, a la protecció del patrimoni artístic valencià (Tormo 1944). Villalonga abandonà en el primer exercici (*Gaceta de Instrucción Pública*, 7/11/1895; Petit 1996). El 1896 es va presentar, també sense èxit, a una plaça de professor de Dret a la Universitat de València (*Gaceta de Instrucción Pública*, 15/06/1896). Potser pel fracàs de les seues pretensions acadèmiques, Villalonga orientà el seu exercici professional al càrrec de notari. Ocupà plaça a Pedreguer, on es conserven protocols seus des del 1901.

El 27 de maig de 1906 participà en l'assemblea de Solidaridad Levantina, un congrés agrari encapçalat per l'alcalde Sanchis Bergón, per debatre de la distribució i la política aranzelària del govern de l'Estat. Villalonga parlà en representació de la Unió de Productores de La Marina. La crònica d'*El Heraldo de Madrid* (27/05/1906, p. 3) resumeix així la seua intervenció:

[...] dice que el Gobierno, en vez de proteger la exportación de las principales riquezas, las amenaza con un brutal Arancel, que arruinará la comarca que representa, y con ella á todas las demás. Se lamenta de que el quintal de pasas y de aceite cueste un duro llevarlo á Madrid, mientras que solamente cuesta cinco reales llevarlo á Londres. [...] Continúa el Sr. Villalonga diciendo que las tarifas de ferrocarriles matan el comercio. Además, nunca se sabe cuándo salen y cuándo llegan los trenes de mercancías, peligrando los frutos. Necesítase resucitar los tiempos del conde de Aranda y hacer el Gobierno toda suerte de reformas beneficiosas para el país, aunque vociferen Empresas explotadoras. Precisa demostrar que sabemos defender la Constitución que nuestros padres, más hombres que nosotros conquistaron.

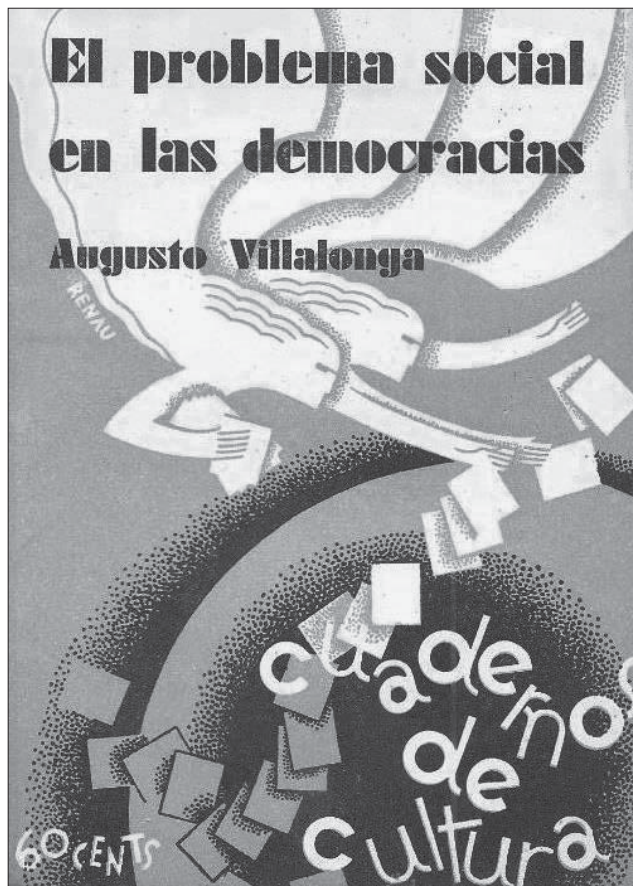
El 1909, Villalonga fou el secretari del congrés notarial a València (*La correspondencia de España*, 20 de novembre 1909, p. 7). El 1912, la premsa arreplega una intervenció seua davant dels mestres de la comarca reunits al teatre principal de Dénia en un «mítting pedagògic», on «en brillan-

tes párrafos expuso y resolvió los problemas todos de la instrucción primaria en nuestra patria.» (*Gaceta de Instrucción Pública*, 21/09/1912, p. 16).

El 1923, el periòdic de Madrid *La Acción* va fer un «plebiscit» per buscar nous polítics mitjançant cartes dels lectors. Villalonga aparegué en la portada, com un dels més recomanats. El periodista ho resumeix així: «Se nos dice que es un hombre de mérito extraordinario, de gran austeridad, de cultura vastísima y de mentalidad tan recia que evoca el recuerdo de [Joaquín] Costa.» (*La Acción*, 12/10/1923, p. 1). Un any després dissertà a la Facultat de Dret de València sobre «Bienes propios y comunes de los pueblos: consideraciones históricas y doctrinales acerca de los mismos» (*Nuestro Tiempo*, 12/1924, p. 312). El maig de 1928 dictà una altra a l'Ateneu sobre temes econòmics i socials (*El Imparcial*, 17/05/1928, p. 7).

Durant aquests anys esdevingué un fet dramàtic, amb el qual va tenir una certa relació Villalonga. Un altre dels notaris de Pedreguer a principis del s. xx, Jaime María Ferrando Costa, amb el qual mantenia una bona amistat, ocupà plaça de jutge a la població. El jutge va contraure matrimoni amb una dona anomenada Teresa, que, segons sembla, li va ocultar que havia estat forçada per un altre advocat i banquer del poble, Bartolomé Pons Cabrera. Jaime María s'allunyà de la seua dona, que va rebre el suport de la família d'Augusto Villalonga. Es va refer la relació, però el 1927, el jutge matà Bartolomé Pons, perquè pensava que havia forçat novament la seua dona. Ella li ho hauria confessat al retor de Teulada i Villalonga n'estaria assabentat, però al judici, celebrat el 1927, ell ho negà al judici i el capellà va aduir secret de confessió (*La Voz*, 23/07/1927, p. 6; *El Sol*, 23/07/1927, p. 8; *La Vanguardia*, 24/03/1927, p. 22). Enrique Cerdán Tato va compondre una narració dels fets en el seu llibre *Matar con Mózart y 29 atrocidades más*.

La seua aportació sociològica fonamental té a veure amb el llibre *El problema social en las democracias*. Villalonga publicà aquesta obra el 1931, dins de la col·lecció *Cuadernos de Cultura*, que publicava l'editorial Orto a València i Madrid sota la direcció de Marín Civera Martínez, d'orientació anarquista. La il·lustració de la portada fou de Josep Renau.

IL·LUSTRACIÓ 2
PORTADA DE «EL PROBLEMA SOCIAL EN LAS DEMOCRACIAS» D'AUGUSTO VILLALONGA

Font: Portada de Josep Renau.

Villalonga participà en les eleccions a les corts constituents de 1931 com a independent en una candidatura de la dreta liberal, encapçalada per Mariano Gómez, rector de la Universitat de València, junt a Alcalá-Zamora i José García-Berlanga Pardo, pare del conegut director de cinema valencià (Marzal 2011). El 9 de desembre de 1933 i el 13 de gener de 1934 va dictar una conferència en dues parts, titulada *Nuestra constitución agraria*, impartida al Col·legi Notarial de València, que fou publicada per l'editorial Tipografia Moderna de València.

El 1934, María López Godet, la dona d'Augusto Villalonga, va fer una donació per fer un llavador públic a Pedreguer. L'alcalde, Juan Puigcerver (comerciant exportador), proposà nomenar-los fills adoptius. A Villalonga li dedicaren un carrer. El març de 1936 hi hagueren manifestacions de repulsa i embrutaren la placa. Ell proposà que li llevaren el nom. L'Ajuntament accedí i passà a anomenar-se Màrtir Luis Sirval (un periodista liberal assassinat per un legionari en els esdeveniments d'Astúries de 1934). En produir-se el colp d'Estat de 1936, a Pedreguer hi hagueren incendis enfront de

casa seua, com també enfront de casa de l'alcalde. (Ballester 1995). A hores d'ara, Augusto Villalonga i María López tenen dues avingudes amb els seus noms a Pedreguer. Augusto Villalonga fou soterrat al Cementeri General de València.

1.4. JOSÉ R. MEDINA ECHAVARRÍA

En la mateixa tradició jurídica hem d'ubicar José Medina Echavarría (1903-1970), un dels sociòlegs de projecció internacional més important nascut a terres valencianes. La seua trajectòria està ben documentada, entre altres publicacions, per la tesi de Juan Jesús Morales (2012), disponible a la Xarxa.

José R. Medina Echavarría va nèixer a Castelló i va fer els estudis secundaris a l'Institut Lluís Vives de València (el seu títol du data del 3 de setembre de 1919). Feu estudis a la Facultat de Dret de la Universitat de València i traslladà el seu expedient a la de Múrcia (hem localitzat la constància del seu trasllat en *Anales de la Universidad de Valencia Memorias y estadísticas del Curso 1922-1923*, p. 328). Després es doctorà a la Complutense, amb una tesi amb el títol *La representación profesional en las Asambleas legislativas*. Adolfo Posada, catedràtic de filosofia del dret de formació krausista, li va influir per deixar la filosofia del dret i aproximar-se a la sociologia.

El 1931 marxà al lectorat de castellà de la Universitat de Marburg, que era, junt amb la de Baden, un dels focus de pensament neokantianista i, en sociologia, de defensa de l'orientació comprensiva de Freyer, Mannheim, Simmel, Tönnies o Weber. Per això es relacionà amb Ortega y Gasset, amb el qual compartia l'interès també per l'historicisme i la fenomenologia. La Junta d'Ampliació d'Estudis (JAE), una institució creada per la República que afavorí molt el progrés de la ciència espanyola, li donà suport per a les estades a Alemanya de 1932 i 1933. En aquella època, l'interès sociològic ja era palès en *La situación presente de la filosofía jurídica*, el seu primer llibre publicat el 1935 (Medina 2008). El febrer d'aquell any fou nomenat catedràtic a la Universitat de Múrcia. Va rebre una nova ajuda a la JAE per ampliar estudis a Londres i Nova York. Entre 1932 i 1937 fou lletrat del Congrés dels Diputats.

Durant la Guerra Civil, el govern de la República hagué de recórrer al professorat de Dret per refer el cos diplomàtic (aquesta és la raó per la qual l'escriptor Jorge Semprún, fill d'un professor de Dret, va passar un anys de la seua joventut a Holanda) i Medina Echavarría fou destinat a l'ambaixada de Varsòvia. Mantingué tota la seua vida la fidelitat als valors de la II República.

IL·LUSTRACIÓ 3 FITXA D'IMMIGRACIÓ DE JOSÉ MEDINA

Font: Arxiu del Col·legi Espanyol a Mèxic.

El 10 de maig de 1939, Medina arribà com exiliat a Mèxic. El president del país Lázaro Cárdenas va entendre el paper dinamitzador que els republicans espanyols podien realitzar al país nordamericà i obri les portes als exiliats. Un any després publica en la Casa d'Espanya *Panorama de la sociología contemporánea*. (Medina 1940). Ocupà la primera càtedra de sociologia a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, dictà classes a l'Escola Nacional d'Economia i fou el responsable de la primera traducció que es va fer, que fou al castellà, d'*Economía i societat* de Weber, publicada pel Fondo de Cultura Económica. Medina fou també el responsable de l'àrea de sociologia d'aquesta editorial i col·laborà també en la *Revista Mexicana de Sociología*.

El 1946, Medina es trasllada a Colòmbia, on fou professor visitant a la Universitat Nacional, amb seu a Bogotà. També visità la Universitat de Puerto Rico a Rfo Piedras (1946-1952). El 1952 es traslladà a Xile treballant en la Comissió Econòmica per a Amèrica Llatina i el Carib (la CEPAL, promoguda per l'ONU). Com a expert d'UNESCO arribà a la Facultat Llatinoamericana de Ciències Socials (FLACSO), on fou el primer director de l'Escola Llatinoamericana de Sociologia (ELAS), 1958-1959. En aquella època publicà: *Aspectos sociales del desenvolvament econòmic* (1959), *Consideraciones sociológicas del desarrollo económico* (1963), obres fonamentals del desenvolupament llatinoamericà.

José Medina va morir a Santiago de Xile el 1977, amb 73 anys. La nota necrològica publicada a *La Vanguardia* (16/11/1977) començava amb l'afirmació ben certa: «La sociología iberoamericana ha perdido a uno de sus hombres importantes...».

2. L'APROXIMACIÓ RELIGIOSA A LA SOCIOLOGIA

Una altra aproximació a la sociologia es va donar a terres valencianes a les darreries del segle XIX i principis del XX, que tingué a veure amb l'estratègia de l'Església Catòlica front al Moviment Obrer, sobretot després de l'encíclica *Rerum Novarum* de Lleó XIII (1891), i que fou ben representada (i en cert sentit avançada) per l'activitat i l'obra del retor castellanenc Antonio Vicent Dolz.

Antonio Vicent Dolz (1837-1912) estudià batxillerat a Castelló i Filosofia i Dret a la Universitat Complutense. En acabar aquest estudis, ingressà en la Companyia de Jesús. Després estudià ciències (biologia) a la Universitat de Sevilla i va fundar el primer Cercle Catòlic a Manresa (1865) (altres fonts parlen d'Alcoi). En l'època de la Revolució de 1868, marxà a l'exili. En 1883 tornà i fou destinat a València, on continuà fundant cercles, cooperatives i patronats educatius. Així, va fundar la Casa dels Obrers de Sant Vicent Ferrer (al carrer Sagunt, 112; l'edifici, amb un teatre, del carrer Cavallers fou fundat el 1908. El teatre *Talia*, que s'hi troba, començà les representacions el desembre de 1928. També apareix com adreça el carrer de l'Àngel, 1).

La fundació dels Cercles Catòlics sintonitzà amb la nova doctrina eclesiàstica sobre la qüestió social. Cap al 1895 hi havia uns quaranta cercles i quasi trenta patronats al País Valencià. Alguns cercles, com ara els de Vila-real, Onda o Borriana, tenien més de cinc-cents socis. En total, comptaven uns 20.000 socis. A tota Espanya hi havien uns 80.000 socis. Vicent comptà amb el suport del cardenal Sancha, arquebisbe de València (1892-1898). Aquest moviment s'escampà a la creació de sindicats de camperols d'inspiració cristiana, que disposaven de cooperatives o caixes de crèdit rural. En el camp polític, aquest moviment donaria lloc a la Lliga Catòlica, que fou creada el 1903 (Martínez 1998: 203; Furió 1995: 531-533).

Cal dir que Antonio Vicent, per la seua formació científica, també va fer per a València algunes tasques relacionades amb la biològica, com ara una anàlisi microbiològica de les aigües de la ciutat (1890) i fou el promotor de l'Observatori de l'Ebre. Mossen Alcover (conegut pel diccionari Alcover-Moll) el va conèixer en un viatge i va escriure d'ell:

També he vist el P. Antoni Vicent, honor de la Companyia de Jesús, glòria de la ciència espanyola, apòstol de la sociologia catòlica i dels Circles d'Obrers. Me digué que recomana per tot l'obra del Diccionari i que seguirà fent lo mateix. (*Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 1902, 154, cit. March 2000: 428)

Antonio Vicent deixa una significativa bibliografia. Va publicar: *Socialismo y anarquismo* (1893), sobre

IL·LUSTRACIÓ 4
RETRAT DEL P. VICENT

Font: «La Hormiga de oro», 15/6/1912, p. 7. Fotografia de Gómez Durán.

l'encíclica de Lleó XIII (reed. Vicent 1972), *De la agremiació dentro y fuera de los círculos católicos obreros* (1905), *Cooperativismo católico* (1906) i *Manual de las escuelas de reforma social* (1911). Però a més, promogué que la Casa de los Obreros organitzara una biblioteca popular circulant (*El Siglo Futuro*, 7/1/1910, núm. 750, pàgina 3, inclou un anunci amb la consigna: «*Se trata de la descristianizada Valencia*»).

Un any després de la seua mort se li va retre homenatge al cementeri de València, encapçalat pel diputat Juan Pérez Lucía (*La Hormiga de oro*, 12/7/1913, p. 6). L'Ajuntament de València li va

dedicar un carrer, l'anomenat: «Pare Vicent, sociòleg», que es troba entre el carrer Font de la Figuera i el carrer de la Font de Sant Lluís. És l'única via de la ciutat que té referències sociològiques.

3. L'APROXIMACIÓ POLÍTICA A LA SOCIOLOGIA

En algunes orientacions polítiques, més bé anarquistes i feministes, també podem trobar referències explícites a la sociologia, una bona mostra de les quals fou la publicació d'un «setmanari sociològic», anomenat *El corsario*.

El 8 de juny de 1902 es publicà a València el primer número de *El Corsario. Periódico Sociológico*, que era l'hereu del periòdic anarquista i feminista *La Humanidad Libre*, que també es va publicar durant 1902. L'exemplar es venia a cinc cèntims (paquet de 30 exemplars, 1 pesseta) i la redacció estava ubicada al carrer Lepanto, 16, 4t, de la capital. A l'Institut d'Història Social d'Amsterdam es conserven els números 1-3 i 18-27.

A partir del segon número tingué periodicitat setmanal, per la qual cosa canvia el seu títol a *El Corsario. Semanario Sociológico*. En el periòdic col·laboraren autors anarquistes, com ara T. Ros, María Losada, Soledad Gustavo, el cèlebre Anselmo Lorenzo, Charles Malato, Ricardo Mella, A. López Rodrigo, Juan Ortega, Leopoldo Bonafulla i José Alarcón (aquest també col·laborà en *La Alarma*, que s'editava a Reus, i que tenia com a lema *Sociología-Solidaridad*).

IL·LUSTRACIÓ 5
CAPçalera d'EL CORSARIO. SEMANARIO SOCIOLOGICO

Font: <www.estelnegre.org>.

El contingut d'*El Corsario. Semanario Sociológico* es mostrava crític amb la premsa republicana (*El Mercantil Valenciano*). Arreplegava comunicats de *La mano negra* i mostres de solidaritat amb els empresonats d'aquest grup armat. Després d'una llarga sèrie de denúncies, segrestos i, fins i tot, detencions del seu director, deixà de publicar-se. El darrer número conegut és del 12 de desembre de 1902.

Un dels membres més actius de la redacció d'*El Corsario* fou Antonio López Rodrigo. De fet, pel seu domini del francès, redactà i signà cartes de promoció de la publicació enviades a altres nuclis anàlegs. S'ha conservat una, datada el 5 d'abril, adreçada a anarquistes francesos.

López també col·laborà en l'esmentat *La Alarma*, remetent articles des de València. Apareix com a traductor al castellà de diversos llibres del geògraf i anarquista francès Élisée Reclus, membre de la Primera Internacional, com ara, *Les meues exploracions d'Amèrica*, *La muntanya* i *El rierol* del mateix

autor; les dues editades per F. Sempere a València (cf. Reclus 2001), així com *Evolució, revolució i anarquisme*. Encara que algunes edicions no estan datades, aquestes publicacions bé podrien ser anteriors a la seua participació en el *Semanario Sociológico*.

En els anys vint el trobem com un dels responsables de la masoneria valenciana, concretament la *Federación Valentina núm. 2* de la *Gr. Log. Reg. Del Levante de España*. Hem conservat un salconduit signat per ell, de 1927, a favor de Juli Just Gimeno (1894-1976), notable polític valencià, ministre en el govern de Largo Caballero i en el govern republicà en l'exili fins a 1976.

4. L'APROXIMACIÓ PEDAGÒGICA A LA SOCIOLOGIA

Per últim, volem fer constar una altra aproximació, diguem-ne, a l'anàlisi sociològica, que procedia de la formació pedagògica i que trobem exemplificada en les visites que organitzava la pro-

fessora de Magisteri María Carbonell Sánchez a les fàbriques o a les instal·lacions industrials.

Amb motiu del seu nomenament com a filla predilecta de València, l'alcalde inaugurarà una placa a l'Escola de Magisteri (carrer Arquebisbe Mayoral), precisament on ara és l'Ajuntament (*Almanaque Bailly-Bailliere*, 1917, p. 216). La revista *La Escuela Moderna*, amb la que col·laborava, li dedicà una semblança biogràfica en el número 292 (12/1915). María Carbonell va néixer a València. Ingressà a la Normal el 1871. Obtingué plaça a Xest el 1877 (probablement quan va complir l'edat de treballar) i a l'escola del carrer Barques de València. El 1900 obtingué plaça de professora de la Normal de Granada i, l'any següent, per permuta, plaça a València. A partir d'aquell moment participà activament en tot tipus d'esdeveniments socials i pedagògics. En una crònica de 1919 d'una assemblea nacional de mestres (millor dit de dos, perquè estaven separades homes i dones) és descrita com «verdadera y legítima gloria profesional» (*La Acción*, 12/9/1919, p. 6). Publicà *Los pequeños defectos: ligeros estudios sobre la educación en la juventud* (València, F. Doménech i Matías Real, 1888), *Lecciones de Geografía* (València, Manuel Alufre, 1892), *Pedagogía maternal* i la novel·la *Coquetterías. Sencillo episodio de la vida íntima relatado a los lectores de El Correo de Valencia* (València, Imprenta de Ripolles, 1897), *Discursos y conferencias* (València, F. Vives Mora, 1904), *Temas de pedagogía* (València, Hijos de F. Mora, 1920), *Las badas modernas* (València, Hijos de F. Mora, 1922). Hi ha una reedició de *La mujeres del Quijote y otros escritos* (València, Alfons el Magnànim; Debats).

El seu ideari estava pròxim a l'Escola Moderna (participà activament en la revista homònima), amb un cert feminisme, com es veu als articles que hi va publicar, com ara «Educación Femenina» (1/05/1917, pp. 273-282) o «La Pedagogía después de la Guerra»: «¿Seguiremos diciendo a las niñas y jóvenes que la mujer ha venido sólo para la familia, para el hogar, para la maternidad?» (Carbonell 1918: 650). Però també va gaudir d'una bona consideració per part de la premsa confessional, com palesen les notes, esmentades més endavant. De fet, se l'ha considerada també pròxima al regeneracionisme i el catolicisme social.

El 1922, la Gaceta de Madrid (el BOE) publicà la seua jubilació com a professora numerària de Pedagogia de l'Escola Normal de Mestres [dones] e (*La Gaceta*, 22/05/1922; *La Época* del mateix dia, p. 4). Probablement per aquest motiu, el mateix any li atorgaren «costeadas por el Magisterio», les insígnies de la Creu d'Alfons XII. L'acte se celebrà al Paraninfo de la Universitat de València (*La Unión Ilustrada*, 14/06/1922).

Oro de Ley publicà en el seu número del 15/09/1926, p. 13, una nota necrològica, en la qual, a més de professora de Magisteri, presentava María Carbonell com «directora pedagógica en la Institución para la Enseñanza, Vicepresidenta del Tribunal de niños y vocal de la Junta de Protección a la Infancia.» Abans de la Guerra Civil, hi havia a València dues «cantines escolars» per a infants indigents. Una duia el nom de Blasco Ibáñez i l'altra el de María Carbonell (Moll 1935, 12).

Pel que fa al seu vincle amb la recerca sociològica, hem de destacar les visites a centres productius que feia amb estudiants.

En el setmanari catòlic i conservador *La hormiga de oro*, de 8/03/1913, p. 13, s'arreplega la següent notícia, on, de manera no molt clara, relaciona les excursions científiques amb l'activitat de Maria Carbonell:

El Ateneo Pedagógico de Valencia está dando una prueba de su actividad con sus excursiones científicas como la que acaba de realizar al cargadero de hierro de Canet (Sagunto), y en las notables conferencias que a menudo se dan en su local social. La profesora de la Normal y cultísima escritora doña María Carbonell desarrolló hace pocos días la conferencia cuyo tema fue el siguiente: «Moralidad y sensibilidad infantil. Medios educativos con ellos relacionados.» Comienza la conferenciante diciendo que no se tiene tan presente como debiera la influencia del medio ambiente cuando se trata de la educación. La madre debe procurar limpieza y perfección del ambiente moral en que vive el niño. Nada hay despreciable ni insignificante en lo que se refiere a la formación del sano ambiente educativo.

Censuró a continuación la excesiva transigencia de algunas madres con las peticiones egoístas de sus hijos. El ejemplo es el mejor medio para conducirlos por el buen camino. Piensen las madres —dijo— en

que educar a un niño es influir constantemente sobre él, y considerar que su almita reacciona a cada impresión como una sensitiva y que una leve desconfianza, una burla, una pequeña injusticia puede causar a su espíritu una herida incurable que se abra y duela muchas veces en la vida.

La notabilísima conferenciante doña María Carbonell fue coronada por una salva de aplausos.

La escogida concurrencia felicitó a tan ilustrada profesora como distinguida publicista.

Tres anys després, el setmanari, que es publicava a Barcelona, tornà a donar notícia de les visites de la professora Carbonell, amb la fotografia següent, al peu de la qual es llig: «Grupo de maestras que bajo la dirección de la profesora de la Normal doña

María Carbonell, realizan estudios en varias fábricas de la capital».

El valor de les excursions i les visites fou argumentat per María Carbonell en un article de 1909 publicat en *La Escuela Moderna*:

Medio de cultura el más á propósito para conocer el pasado y el presente, observar é investigar, disciplinar la mente y aprender en la realidad viva de las cosas las particularidades más interesantes y pintorescas de la Historia y la Geografía, la Industria y el Arte, la Naturaleza y los hechos humanos. Leer en el gran libro del mundo y de las cosas es la gran lectura, y aprender observando y mirando, la gran enseñanza.» (Carbonell 1909, 19).

IL·LUSTRACIÓ 6

MARÍA CARBONELL (AL CENTRE) AMB LES SEUES ESTUDIANTS DE MAGISTERI, VISITANT FÀBRQUES DE VALÈNCIA

I. SEVILLA: Entierro del insigne patricio Excmo. e' Ilmo. señor D. Tomás de Ibarra y González.—II. MADRID: Vista exterior del Sanatorio para los dependientes de ultramarinos que forman parte de la agrupación «La Juventud».—III. VALENCIA: Grupo de maestras que bajo la dirección de la profesora de la Normal doña María Carbonell, realizan estudios en varias fábricas de la capital.—(Fots. Olmedo, Vidal y Cabedo)

Font: «La Hormiga de oro», 2/12/1916, p. 5. Foto Cabedo.

Aquest aprendre observant els fets humans justificava les visites a les fàbriques i, naturalment, suposava la primera introducció de la sociologia en la Facultat de Magisteri.

BIBLIOGRAFIA

- BALLESTER, Teresa (1995), *La Segona República a la Marina Alta (1931-1939)*. Tesi Doctoral. Alacant, Universitat d'Alacant. <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/5463>> [consulta: 1/11/2014].
- BLASCO, Yolanda (1996): «Las explicaciones de Eduardo Perez Pujol en la cátedra de Historia del Derecho», *Saitabi*, Volum Extra, pp. 283-298.
- CARBONELL, María (1909): «Las excursiones escolares», *La Escuela Moderna*, núm. 1, 1/1909, pp. 19-20.
- CARBONELL, María (1918): «La Pedagogía después de la Guerra», *La Escuela Moderna*, 1/11/1918, pp. 649-651.
- FRAILE, Guillermo (1972), *Historia de la Filosofía española. Desde la Ilustración*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- FURIÓ, Antoni (1995): *Història del País Valencià*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- MARCH, Joan (2000): «Les aportacions dels jesuïtes a l'observatori de l'Ebre», *Actes de les V Trobades d'història de la ciència i de la tècnica*.
- MARTÍNEZ RODA, Federico (1998): *Valencia y las Valencias: su historia contemporánea (1800-1975)*, València: Servicio de Publicaciones, Fundación Universitaria San Pablo CEU.
- MARZAL, Pascual (2011), Una historia sin justicia: Cátedra, política y magistratura en la vida de Mariano Gómez. València, Publicacions de la Universitat de València.
- MEDINA, José (1940), *Panorama de la sociología contemporánea*. Mèxic, Casa de España <<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/panorama-de-la-sociologia-contemporanea--0/html>> [consulta: 1/11/2014].
- MEDINA, José R. (2008): *La situación presente de la filosofía jurídica*. Reus. [reimpr. de l'edic. 1935].
- MENÉNDEZ Y PELAYO (1946-48), Marcelino: *Historia de los heterodoxos españoles*. 5 vols. Madrid, CSIC.
- MOLL, María Teresa (1935): «Puericultura. Labor social. La Visitadora», en *Puericultura Española*, vol. 8, pp. 11-12.
- MORALES, Juan Jesús (2012), *José Medina Echevarría*. Tesi Doctoral. Madrid: Universitat Complutense. <<http://eprints.ucm.es/16362/1/T33925.pdf>> [consulta: 1/11/2014].
- NÚÑEZ, Manuel (1999), *El nacimiento de la sociología en España: Manuel Sales y Ferré*. Madrid, Editorial Complutense.
- PARDO BAZÁN, Emilia (1989), *La cuestión palpitante*. Barcelona; Santiago de Compostela, Anthropos; Universidad de Santiago de Compostela.
- PÉREZ PUJOL, Eduardo (1872), *La cuestión social en Valencia*. València, Imprenta de José Doménech.
- PETTIT, Carlos (1996): «Canseco y el Fuero de León», *Anuario de Historia del Derecho*, vol. 66, pp. 881-897.
- PICÓ, Josep (1987): «País Valencià. Sociologia de la sociologia», *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 28, pp. 57-76.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banc de dades (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [consulta: 1/11/2014].
- RECLUS, Élisée (2001): *El arroyo*, València, Media Vaca (reedic. de la trad. d'Antonio López Rodrigo).
- ROMEU, Silvia (1979), *Eduardo Pérez Pujol: Vida y Obra*, València, Universitat de València.
- TORMO, Elías (1944): *Monumentos valencianos de la ciudad de Valencia en peligro de pérdida*. Madrid, Viuda de Estanislao Maestre.
- VICENT, Antonio (1972): *Socialismo y anarquismo*. Madrid, Narcea (reedic., a cura de J. Manuel Cuenca, de l'edic. de 1983).
- ZUGASTI, Julián (1983): *El Bandolerismo español. Estudio social y memorias históricas*. Còrdova, Albolafia; Diputación Provincial; Virgilio Márquez Ed.